

HABERMAS VE FOUCAULT: MÜZAKERECİ DEMOKRASİ VE YÖNETİMSELLİK

HABERMAS AND FOUCAULT: DELIBERATIVE DEMOCRACY AND GOVERNMENTALITY

Gökhan DEMİR¹

ÖZET

Bu yazının amacı, demokrasi ve sivil topluma dair yaygın kavramsallaştırmaların izini Jürgen Habermas'ın çalışmaları aracılığıyla sürmektir. Çağdaş toplumsal kuramın dağarcığında sivil toplum ve demokrasi arasında mutlak bir tekabüliyet ve kusursuz bir uyum varsayılır. Bu kavramsallaştırmada, sivil toplum içinde demokrasinin filiz vereceği bir alan ve/veya ilişkisel bir süreç olarak düşünülmektedir. Bu Habermasçı demokrasi anlayışına taban tabana zıt biçimde, Michel Foucault sivil toplumun iktidardan azade bir alan olmadığını bilakis iktidar mücadelesinin kalbinde yatan dinamik ve içsel olarak çelişkili bir alan olduğunu savunmaktadır. Diğer bir deyişle, Habermas'ın idealleştirdiği zemini (demokrasi ve sivil toplum) Foucault sorunsallaştırmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Jürgen Habermas, Müzakereci Demokrasi, Sivil Toplum, Michel Foucault, Yönetimsellik*

ABSTRACT

The aim of this paper is to trace the widespread conceptualisation of democracy and civil society through the works of Jürgen Habermas. In the vocabulary of contemporary social theory absolute correspondence and perfect harmony between civil society and democracy is taken for granted. In this conceptualisation, civil society is considered as a sphere and/or a relational process in which democracy will be burgeoned. Diametrically opposite to the Habermasian understanding of democracy, Michel Foucault argues that civil society is not a terrain that is exempt from power relations. Instead civil society is at the core of various power struggles and as such it is a dynamic and internally contradictory space. In other words, Foucault problematizes the ground (democracy and civil society) which Habermas idealizes.

Key Words: *Jürgen Habermas, Deliberative Democracy, Civil Society, Michel Foucault, Governmentality*

¹ Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Arş.Gör.

1.GİRİŞ

Bu yazıda, 1980 sonrası dönemde hegemonik bir fikir haline gelen sivil toplum-demokrasi ve demokrasi-piyasa özdeşliği veya tersinden sivil toplum-devlet karşıtlığının iktidarın işleyişi hakkında açıklayıcı kapasitesinin sınırlı olduğu varsayımından hareket edeceğim. Söz konusu dönemin siyasal-ekonomik koordinatları içinde gerek gündelik, gerek akademik dilin ayrılmaz bir ögesi haline gelen yaygın sivil toplum ve demokrasi kavramsallaştırmalarını Jürgen Habermas'ın çalışmaları aracılığıyla irdelemeye çalışacağım. Neoliberal kapitalizmin muzaffer yayılmacılığının ifadesi olarak devlet ve ekonomiden ayrı bir alan olarak demokrasi ve sivil toplum kavramlarının yüceltilmesinin sosyo-politik-tarihsel koordinatlarını geniş biçimde konumlandırırsak karşımıza çıkan makro dönüşüm seti şudur: Sovyetler Birliği'nin yıkılışı ve Soğuk Savaş sonrası devlet-toplum ilişkilerinin neoliberal yeniden yapılandırılması. Dolayısıyla, sermaye birikiminin neoliberal biçimi ve sivil toplum ve demokrasi söyleminin yükselmesi arasında önemli bir bağlantı söz konusudur. Diğer bir deyişle, sivil toplum ve demokrasi kavram çiftinin siyasal yeniden canlanması sermaye birikim sürecinin siyasal tarihi bağlamı içine yerleştirilmelidir.

Bu yazıda, siyasal iktidarın yeniden biçimlendirilmesinin, işleyişinin ve mekanizmalarının devlet-sivil toplum karşıtlığıyla anlaşılamayacağı düşüncesinden hareketle sivil toplum devlet ayrılığının neoliberal yönetim tarzının mantığıyla uyumlu bir karşıtlık olduğu savunulacaktır. Kendi bünyesinde taşıdığı çelişkili, çatışmalı, eşitsiz iktidar ilişkilerinden azade, saf özgürlüğün ideal bir alanı olarak tasavvur edilip özerklik, yaşamdünyası, gönüllü birlik(te)likler alanı olarak sunulan sivil toplumun kendiliğinden, doğası gereği özgürlük ve demokrasi alanı olmadığı bilakis iktidarın uygulanmasının zemini ve mekanı olduğu savunulacaktır. Habermas'ın fiili güç ilişkilerini paranteze alan toplum tasarımı içeren yaklaşımının aksine Michel Foucault'nun devlet ve iktidar kuramı ve son dönem yönetimsellik literatürü, sivil toplumun özgürlük alanı olarak idealleştirilmesinin toplumsal olanı siyasetin dışına iten ve sterilize eden neoliberal iktidar tekniklerinin başarısı olduğunu göstermektedir. Bu yazıda, demokrasi ve sivil topluma dair yapılagelen tartışmalar içinde hakim pozisyonu temsil eden figür olarak Habermas'ın seçilmesinin nedeni, demokrasiyi sosyal boyutundan arındırıp pür siyasal kerteye sıkıştıran ve sivil toplumu, temel antagonizmaların hükmünün olmadığı ve iktidarın işlemediği diyalog ve anlaşmaya varmanın zemini olarak gören hegemonik yaklaşım ile Habermasçı tezlerin paralellığıdır. Çağdaş toplumsal kuramın dağarcığında sivil toplum ve demokrasi arasında mutlak bir tekabüliyet ve kusursuz bir uyum varsayılır. Bu kavramsallaştırmada, sivil toplum içinde demokrasinin filiz vereceği bir alan ve/veya bir süreç olarak düşünülür. Neoliberalizmin söylemine dahil ettiği bu demokrasi anlayışına taban tabana zıt biçimde, Foucault uyum

ontolojisine dayanan müzakereci demokrasinin, iletişimin, sivil toplumun iktidardan azade bir alan olmadığını bilakis iktidar mücadelesinin kalbinde yatan dinamik ve içsel olarak çelişkili bir alan olduğunu savunmaktadır. Diğer bir deyişle, Habermas'ın idealleştirdiği zemini (demokrasi ve sivil toplum) Foucault sorunsallaştırmaktadır.

Sivil topluma daha fazla iktidar daha fazla demokrasi arasında analitik denklik kuran hakim söylemin eleştirisi için bu yazıda söz konusu yaklaşımın karşısına çıkardığımız Foucault Habermas'ın yaptığı gibi devlet ve sivil toplum arasına sabit sınır çizip bu alanları birbirine dışsallaştırmadığı gibi, Habermas'ın idealize ettiği alanı iktidardan muaf, özerk birlik(te)liğe dayalı demokratik bir 'öz'le donatmaz. Zira tarihsel olarak kurulup toplumsal olarak yeniden üretilen ilişki örüntüleri olan demokrasi ve sivil toplumun, kendisine ısrarla sabit bir öz atfedilme çabasına rağmen, sabit bir özü yoktur. Habermas'ın birbirinden ayırdığı alanları, Foucault yönetim ve yönetimsellik kavramları aracılığıyla, devletin makro-düzeyiyle (toplum, nüfus, iktidar teknolojileri) iktidarın mikro düzeyini (birey, beden, benlik teknolojileri) birleştirmeye çalışır. Habermas'ın düşüncesinin ve toplum tasarımının ana kavramlarına (iletişim, demokrasi, sivil toplum, kamusal alan) işlerlik kazandıran temel bir varsayım, normatif bir ideal söz konusudur. Michel Foucault'nun düşüncesi tam da bu noktada anlamlı hale gelmektedir, Habermas'ın normatif olanın izini sürdüğü alana Foucault iktidarı yerleştirir.

Bu kuramsal tartışmanın somut pratikle bağlantısı neoliberal dönemde iktidar tarzında yaşanan değişimle birlikte daha anlamlı hale gelmektedir. Habermas'tan farklı olarak Foucault, hali hazırdaki siyasal değişimleri devlet egemenliğinin çöküşü, sivil toplumun güçlenmesi ve dolayısıyla demokrasinin pekişmesi olarak değil, çeşitli toplumsal alanlardaki bireysel sorumluluğu, özelleştirilmiş risk-yönetimini, güçlendirme tekniklerini, girişimcilik modellerini teşvik eden ve kurumsallaştıran yönetim formlarının geliştirilmesi olarak ele alır.

Habermasçı kuram içinde demokrasi, kendisini iletişimsel eylem aracılığıyla yeniden üreten kurumların ve pratiklerin alanı olan sistemden, devlet ve ekonomiden ayrı olan sivil toplumda temellendirilir. İşte burası Habermas ile hakim neoliberal yaklaşımın yaklaştığı en önemli yerlerden birisidir. Habermas, devlet, ekonomi ve sivil toplum alanları arasındaki ayrımı sürdüren ve sivil topluma normatifik ve ilerencilik atfeden gelenekle hemfikirdir. Bu çerçevede içinde gönüllülüğe dayalı özerk bir alan olarak sivil toplum faaliyetleri özgürlük ve demokrasinin yaşandığı ve yeşerdiği bir yer haline gelir. Foucault iktidarı tam da Habermas'ın iletişim, anlaşma, müzakereci demokrasi, neoliberalizmin ise demokrasi, gönüllülük, katılım, yönetişim, sivil toplum gibi bir dizi kavram aracılığıyla idealleştirdiği zemine yerleştirir ve bu alanı sorunsallaştırır.

Diğer bir deyişle, yönetim tarzında ve pratiğinde yaşanan, literatürde sivil toplumun baskıcı devletten özgürleşmesi, bastırılanın geri dönüşü, demokrasinin gelişmesi olarak tanımlanan ve neoliberal bir yönetim tekniği olarak anlaşılması gereken değişim Habermas ve Foucault karşılaştırmasının zeminini teşkil etmektedir. Piyasa-sivil toplum-demokrasi arasında bir zincir kuran hakim yaklaşımın elinde bu kavramlar kendi kendini düzenleyen, müstakil, durağan kavramlara dönüşüp tarihselliğini yitirmek gibi bir sorunla karşı karşıya gelmektedir. Bu kavramlara tarihselliğini iade etmenin bir yolu da sivil toplumu siyasal iktidarın konsensüsü örgütlemeye ve toplumun temel ilişkilerini yeniden üretmeye çalıştığı bir alan olarak kavramaktan geçer.

Bu yazıda bu görüşten hareketle Habermas'ın iletişim, anlaşma gibi kavramları etrafında ördüğü toplum tasarımı olan müzakereci demokrasi modeli ele alınacak daha sonra demokrasinin yeşereceğini düşündüğü yaşamdünyasında izini sürmediği iktidar kavramı Michel Foucault aracılığıyla tartışmaya dahil edilecektir. Yazı bu iki düşünürün karşı karşıya gelişinin en açık zeminlerinden biri olan neoliberal yönetimsellik tartışmasıyla son bulacaktır.

1. JÜRGEN HABERMAS: DİL, İLETİŞİM, ANLAŞMA

Habermas'ın çalışmaları genel olarak iletişimsel eylem kuramı, söylem etiği, modernite meselesine öznelerarası yaklaşım gibi anahtar kavramlar etrafında konumlanır. Çalışmalarında, iletişim kavramının ayrıcalıklı bir yeri söz konusudur. İletişim, iletişimsel eylem, konuşabilen ve eylemde bulunabilen en az iki özne arasında yaşanan, anlaşmaya ulaşmaya yönelik bir ilişki olarak düşünülür. İletişim, basit biçimde içeriğin bir öznenen diğerine aktarılması demek değildir, daha ziyade dil, öznelerarası hakikat arayışının aracı olarak görülür (Habermas, 2001: 293-296). İletişim, eylemleri koordine etme, bireyleri toplumsallaştırma ve anlaşmaya ulaşma işlevlerini yerine getirir. İletişim, kültürel yeniden üretimin, toplumsal bütünleşmenin ve toplumsallaşmanın gerçekleşmesini sağlayan bir araç olarak düşünülür. İletişimsel ussallık 'tartışmaya dayanan konuşmanın sınırlandırılmamış, birleştirici, konsensüs oluşturuç gücü' olarak kavranır (Habermas, 2001: 34).

Habermas, her konuşmada konuşan ile dinleyen arasında 'zor'a dayanmayan' bir anlaşmaya varmaya yönelik bir eğilim olduğunu ileri sürer. "İnsan konuşmasının asli amacı olan anlaşmaya ulaşmak, konuşan ve eylemde bulunan özneler arasındaki anlaşmaya ulaşma sürecine" dayanır (Habermas, 2001: 308). "Her anlaşma süreci kültürel olarak kökleşmiş bir önamlama zemininde gerçekleşir" (Habermas, 2001: 128). Anlaşma, dil ve eylem yetisi olan özneler arasında bir görüş birliğine ulaşma süreci olarak kabul edilir (Habermas, 2001: 306). Anlaşmaya varma tutumu her iletişimsel eylemin parçası olan üç evrensel geçerlilik (validity) iddiasına dayanır:

Konuşma edimi var olan koşullara tekabül etmesi anlamında doğru olmalıdır; normatif bağlama uygun olmalıdır ve samimi olmalıdır. Bu özelliklerden her biri – hakikat, uygunluk ve samimiyet – (nesnel, öznel ve toplumsal) üç ‘dünya’dan biriyle ilgilidir (Habermas, 2001: 127-128, 293-356).

Habermas geçerliliği zor (force) içermeyen konsensüs olarak tanımlar: ‘Etkilenen herkesin ihtilafı normun sonuçlarını özgür biçimde kabul etmediği müddetçe çekişmeli bir norm pratik bir söylemde katılımcıların rızasını karşılayamaz.’ Bu geçerlilik iddiasıdır. Habermas, hakikat konusunda benzer bir şeyi dile getirir: ‘Tartışmanın bütün ilgililerinin eşit ve özgür biçimde hakikat arayışına ortaklaşa katıldığı daha iyi argümanın gücünden başka kimsenin kimseyi zorlamadığı bir yeri teminat altına aldığı’ ifade eder. Tek güç ideal konuşma durumunda ve iletişimsel ussallıkta aktif olan ‘daha iyi argümanın gücü’dür (Habermas, 1990: 89-93, 198).

Geçerlilik ve hakikat, söylem etiğinin beş anahtar gerekliliği tarafından teminat altına alınır: 1) Tartışılan şeyden etkilenen hiçbir grup söylemden dışlanamaz (genellik). 2) Tüm katılımcılar söylem sürecinde geçerlilik iddialarını sunma ve eleştirmede eşit imkana sahip olmalıdır (özerklik). 3) Katılımcılar her bir kimsenin geçerlilik iddiasına empati kurmaya gönüllü olmalıdır (empati). 4) Katılımcılar arasındaki iktidar farklılıkları etkisiz hale getirilmelidir, nötralize edilmelidir, bu farklılıkların konsensüsün yaratılması üzerinde hiçbir etkisinin olmaması (iktidar yansızlığı) sağlanmalıdır. 5) Katılımcılar açık biçimde amaç ve niyetlerini açıklamalıdır (şeffaflık). Son olarak, bu beş ilkeye altıncı ilke olarak sınırsız zamanı ekleyebiliriz (Flyvbjerg, 1998: 213).

Anlaşılabilirlik, hakikat, doğruluk ve samimiyet’in bütün iletişim biçimlerinin a priori normları olduğu savunulur. Mutabakata bu iddiaların geçerliliğini örtük veya belirtik biçimde tanınması aracılığıyla ulaşılır. Kant gibi Habermas da nesnel analizi temellendirmek için a priori bir kategoriye başvurmuştur. Bu anlamda normlar, evrensel ve zorunlu varsayımlardır, herhangi bir aktör, kültür veya tarihsel döneme göre değişmez, anlaşma veya iletişimin ‘aşkın’ (ön)koşulları olarak düşünülür (Best, 1995: 154). Dili siyasal mücadele ve çatışma alanı olarak gören A. Gramsci, M. Bakhtin ve V. N. Volosinov ve M. Foucault’dan farklı olarak Habermas dil kullanımının ‘kökensel biçimi’nin iki veya daha fazla konuşmacı arasında anlaşmaya, toplumsal konsensüse varmaya yönelmiş olduğunu ve bunun iletişimsel eylemin temeli olduğunu savunur (Ives, 2006: 163; Best, 1995: 146).

Bu bağlamda, Habermas, iletişim ve insanla ilgili aşkın bir tez ileri sürer: ‘anlaşmaya ulaşmak insan konuşmasının içkin telosudur.’ Habermas bir adım daha ileri giderek en problemlili iddiasını ortaya atar: Özgürleşimde içkin insan ilgisi-çıkarı (interest) vardır, “tahakküm içermeyen bir iletişimin

yaratılması” (Habermas, 2001b: 60). Bu türden, tarihin önsel bir yönelimi olduğu iddiası tarihdışı, evrenselleştirici, teleolojik ve doğalcı bir mantığa dayanır. Sintomer’in sözcükleriyle, dil toplumsallaşmanın aracı olduğunda, iletişimsel eylem tarihin mantığı haline gelir (Sintomer, 1992: 369).

Dolayısıyla, Habermas’ın dil hakkında varsayımlarının dilsel etkileşime için olan iktidar ilişkilerini kavramsallaştırmaya elverişli olmadığı söylenebilir. Gramsci, Volosinov ve kısmen post-yapısalcı yaklaşım içindeki kimi yazarların ‘dil’e ilişkin görüşleri iktidar ilişkilerini kavramaya daha elverişli bir çerçeve sunar. Örneğin, Gramsci’ye göre, her bir dil gerçekliğe yapışık, toplumsal ve siyasal güçler matrisinin organik kültürel ifadesidir. Gramsci, dilin bir insani kurum olduğu, aklın bir yeteneği veya bir biyolojik kapasitesi olmadığı hususunda ısrar eder. Dili aşkın bir ‘öz’de veya tarihin ötesinde, meta-toplumsal bir kertede çözümdürmez. İçine gömülü olduğumuz gerçekliğin yansıtıldığı veya sunulduğu, temsil edildiği bir araç olarak dil fikrini reddeder. Temsil aracı olarak dil düşüncesinin reddinin mantıksal sonucu dilin sadece dünya tasarımlarının, niyetlerin ve hislerin aktarıldığı bir iletişim aracı veya bilgi aktaran bir araç olmadığı fikridir. Dil, gündelik yaşamlarımızın, hayal kırıklıklarımızın ve başarılarımızın parçasıdır. Toplumsal gerçekliğin organik, bütünsel bir parçasıdır, tarihsel olarak yaratılmış anlam üreten maddi bir pratik, toplumsal bir kurumdur. Tıpkı hegemonya gibi asla tamamlanamayacak bir şeydir. Çelişki yüklüdür, uğruna sürekli mücadele edilmesi, yeniden örgütlenmesi, içeriklendirilmesi gereken bir süreç ve ilişkidir. Farklı toplumsal gruplar, sınıflar arasında bir çatışmanın yaşandığı bir alandır. Dilin alanının sınırları sınıf mücadelesinin sınırlarıdır. Anlamın üretilmesi, dolaşımı ve alımlanması sosyo-politik bağlam içinde gerçekleşir. Dil, anlam üzerindeki mücadele hegemonya mücadelesine içkindir ve sınıfsaldır. Dil, anlam, gerçekliğin maddi bileşeni, kurucu ögesi değil de gerçekliği yansıtan ‘teknik’ (toplumsal-olmayan) bir mekanizma değildir (Ives, 2004, 2006).

Gramsci ile paralel biçimde toplumsal gerçeklik ve dil arasında soyut ikiliğe düşmeyen Volosinov *Marksizm ve Dil Felsefesi*’nde her ideolojik göstergenin gerçekliğin bir yansıması, gölgesi olmadığını, bizzatı gerçekliğin maddi parçası olduğunu söyler. “Yönetici sınıf, ideolojik göstergeye sınıflarüstü, ebedi bir nitelik kazandırmaya, ideolojik göstergede ortaya çıkan toplumsal değer yargıları arasındaki mücadeleyi bastırmaya/söndürmeye ya da ruhsal hayata sevk etmeye, göstergelyi tek-vurgulu (uniaccentual) kılmaya çalışır” (Volosinov, 2001: 67). Tek-vurgululuk, anlamın kapanmasıdır, şeylerin, doğal, verili, değiştirilemez ve sınıflarüstü bir anlama sahip görünmesidir.

Habermas iletişimsel ussallığın doğası hakkında belirli bilişsel iddialar ortaya atıp, anlamı idealleştirirken, post-yapısalcı düşünce istikrarlı anlamın olabilirliğini sorgular. Habermas’tan farklı olarak post-yapısalcı düşünceye

göre (özellikle Jacques Derrida ve Ernesto Laclau) anlam için olarak istikrarsızdır ve sadece iktidar edimleri aracılığıyla sürdürülür. Anlamı kapatmak diğer olasılıkların dışlanmasına bağlıdır. Anlam üzerindeki her konsensüs siyasal mücadeleyi, iktidarı, asgari dışlanmayı ve şiddeti içerir. Habermas, iletişimi, tahakkümden özgürleşme ve konsensüs arayışını insan konuşmasına için evrensel bir a priori olarak gördüğü yerde post-yapısalcı düşünce, iktidar kavramı olmayan bir iletişim kavramının gerçek dışı olduğunu ve iktidarın toplumsal yaşamın kurucu bir unsuru olduğunu söyler (Devenney, 2004, 2009; Thomassen, 2007).

2. SİSTEM, YAŞAMDÜNYASI VE SİVİL TOPLUM

İletişimsel eylem, Habermas'ın "yaşamdünyası" (lifeworld) diye tanımladığı bir toplumsal bağlam içerisinde gerçekleşir. 'Öznelararasında paylaşılan bu yaşamdünyası iletişimsel eylemin artalanını oluşturur' (Habermas, 2001: 108). 'İletişimsel eylemde bulunanlar her zaman, yaşamdünyalarının ufku içinde devinirler; bu ufuktan dışarı çıkamazlar. Konuşucunun ve dinleyicinin karşılaştığı aşkın yer olan yaşamdünyası, anlaşma için kurucudur' (Habermas, 2001: 558).

Önceden, *Rayonel Bir Topluma Doğru* başlıklı çalışmasında, Habermas teknoloji-demokrasi, teknik gelişme-toplumsal alan, çalışma (work)-etkileşim (interaction) veya amaç-yönelimli ussal eylem (araçsal ussallık)-anlaşmaya yönelik (iletişimsel) eylem arasında yaptığı iki boyutlu kavramsal ayrımı daha sonra sistem ve yaşamdünyası terimleriyle formüle etti. İki boyutlu bu kavramsal ayrımlardan, ussallık biçimlerinden ilki toplumsal-moral alanı tahrip eden bir ilişkiler setiyle özdeşleştirilirken ikincisine pozitif nitelikler, özellikler atfedilir. Bu iki boyut aynı zamanda farklı bütünleşme biçimleri olarak kavranmaktadır. Sistem bütünleşmesi, çalışma, araçsal ussallık alanında gerçekleşirken toplumsal bütünleşme iletişim, etkileşim alanında gerçekleşir.

Toplumsal bütünleşme, toplumdaki bireylerin eylem yönelimlerinin eşgüdümü şeklinde işlerken, sistem bütünleşmesi, bireylerin eylem yönelimlerinden bağımsız olarak para ve iktidar gibi *yönetim araçları* yoluyla işler (Wellmer, 1985: 54). Sistem, toplumun temel yönetme sistemlerini, devlet (bürokrasi, güç) ve ekonomiyi (piyasa, para) kapsar ve bu güçlerin kontrolünde olan bir alandır. Yaşamdünyası ise anlamların, anlaşmaya ulaşmak için geçerlilik iddialarının tartışıldığı, kimliklerin kurulduğu, bireysel ve toplumsal kimliğin sürdürülmesine katkıda bulunan, devlet ve ekonomiden bağımsız gönüllü birlik(te)liklerin alanı olarak iletişimsel eylemin evidir (Dryzek, 2000: 22; Ingram, 1987: 115; Meadwell, 1994; Mouzelis, 1992; Baxter, 1987).

Toplumu, sistem ve yaşam-dünyasının farklılaşması olarak kavramsallaştıran Habermas'ın düşüncesi iletişimsel (yaşamdünyası) ve

araçsal (sistem) ussallık arasındaki ayrıma dayanır. İletişimsel eylem kavramının tamamlayıcısı olan yaşamdünyasının temel yapısında, öznelarası bir şekilde kurulan bir toplumsal gerçeklik söz konusudur. Bireyler arasındaki karşılıklı anlaşma, iletişimsel eylem ve yaşamdünyası içinde gerçekleşir. Yaşamdünyası kültürel olarak aktarılan ve dilsel olarak örgütlenmiş bir yorumlayıcı örüntülerin tümel kümesidir. Yaşamdünyasını sözün ve kültürün kurduğu düşünülür. Yaşamdünyası, sadece kültürel anlam örüntülerinden meydana gelmeyip, öznel tecrübeleri ve normları, pratikleri ve bireysel becerileri de içerir. Yaşamdünyası, kültürel yeniden üretim, toplumsal bütünleşme ve toplumsallaşma alanıdır (Benhabib, 1986: 237-239).

Sistem, stratejik eylem ve araçsal akıl alanıyken, yaşamdünyası, iletişimsel eylem ve iletişimsel akıl, diyalog ve karşılıklı anlaşma alanıdır. Sistem (dikey, bürokratik örgütlenme, devlet ve piyasa ekonomisi alanı) ve yaşamdünyası (yatay, iletişimin temelini oluşturan kültür, sembol, gelenek, anlam, kişilik, gündelik toplumsal etkinlik alanı) farklılaşması Habermas'ın modernite analizinin temelini oluşturur. Sistemi yönlendiren dinamik güç ve para mekanizmalarıyken yaşamdünyasının mantığı paylaşılan anlamların barışçıl normatif dünyasıdır. Günümüz demokratik toplumları toplumsal dünya-bağlam üzerindeki iktisadi ve siyasi denetim sorunuyla, yaşamdünyasının sömürgeleşmesi meselesiyle yüz yüzedir. Sivil toplum, demokrasi ve iletişim alanı (yaşamdünyası) devletin, bürokrasinin, meta üretiminin tehdidi altındadır.

Yaşamdünyasının – özellikle refah devletinde – artan hukukileşmesi ve gündelik yaşamın idarileşmesi, bürokratikleşmesi giderek genişleyen bir bağımlılık alanı yaratır (Habermas, 1987: 437). Bireyler iktisadi ve siyasal sistemle çalışan ve tüketici, müşteri ve yurttaş olarak ilişkilendirilir ve kurumsal yapılarla giderek artan biçimde bütünleşirler. Sonuç özgürlük kaybı ve artan düş kırıklığıdır. Bununla beraber yaşamdünyası bu buyruklara direnecek kapasitesini sürdürür. Bunun bir örneği, 1960'lardan beri artan yaşamdünyasının sömürgeleştirilmesi eğilimine doğrudan direnç gösteren yeni toplumsal hareketlerdir (Devenney, 2004: 42).

Habermas'ın *İletişimsel Eylem Kuramı* cilt 2'de sistem ile yaşamdünyası arasında yaptığı ayırım bir yerde toplumsal yapı-nesnellik-zorunluluk ve insan eylemi-öznellik-özgürlük uğrakları arasında yapılan bir ayırımdır. Habermas'ın düşüncesi içinde sivil toplum yaşamdünyası içine yerleştirilir. Sivil toplum, devlet ve ekonomi alanı dışında gönüllü birlik(telik)lerin alanı olarak düşünülür. Bu birlik(telik)ler kiliseden kültürel derneklere, spor kulüplerinden fikir derneklarına, bağımsız medyadan akademiye, yurttaş gruplarından taban inisiyatiflerine ve siyasal partilerden sendikalara kadar uzanır (Habermas, 1992: 453-454). “Sivil toplum idari mekanizmadan olduğu kadar ekonomik sistemden ayrı duran özerk kamusal alanların

toplumsal temelini sağlar” (Habermas, 1999: 47). “Gönüllü birlik(telik)ler ve siyasal kültür ağı olarak sivil toplum sınıf yapılarından ayrılmıştır. Sivil toplumun toplumsal konuların eşitsiz dağılımını ve bunlardan kaynaklanan iktidar ayrımlarını (differentials) soğurması ve etkisizleştirilmesi beklenmektedir” (Habermas, 1996: 175). Habermas’a göre, bugün sivil toplumdan kastedilen Marksist kullanıma karşı olarak artık özel hukukun kurduğu ve piyasa, emek, sermaye ve metaların yönlendirdiği bir alan olarak ekonomiyi içermez. Daha ziyade, sivil toplumun kurumsal yapısı hükümet dışı, ekonomi dışı bağlantıları ve yaşamdünyasının bileşeni olan kamusal alanın iletişim yapılarında temellenen gönüllü birlik(telik)leri içerir. Sivil toplum aşağı yukarı kendiliğinden doğan birlik(telik)ler, örgütler ve hareketlerden oluşur. Sivil toplumun temeli örgütlenmiş kamusal alanlar çerçevesi içinde genel çıkar sorunlarına dair problem-çözücü söylemleri kurumsallaştıran birlik(telik)ler ağından oluşur. Kamusal alanın iletişim yapısını sağlam tutacak olan hareketli, diri bir sivil toplumdur (Habermas, 1996: 366-369).

Sivil toplum her şeyden önce kendisini iletişimsel eylem aracılığıyla yeniden üreten kurumların ve pratiklerin alanıdır. Sistemden, devlet ve ekonomiden ayırılır. Dolayısıyla, sivil toplum devlet-olmayan her şey olarak tanımlanır. Sivil toplum doğal bir telos, nihai amaç biçimini alır, insanların sivil toplum içinde gönüllülüğe, özgürlüğe, demokrasiye eğilimli olduğu düşünülür. Gönüllülüğe dayalı özerk bir alan olarak sivil toplum özgürlük ve demokrasinin yaşandığı bir yer haline gelir. Sivil toplum demokrasiyle özdeş hale getirilerek demokrasiyi besleyen bir kaynak olarak düşünülür. Sivil toplum, sistemin yaşamdünyasını sömürgeleştirmesine karşı özerk bir güç olarak konumlandırılır. Habermas, burada devlet, ekonomi ve sivil toplum alanları arasındaki ayrımı sürdüren ve sivil topluma normatiflik ve ilerlilik atfeden liberal gelenekle hemfikirdir.

Habermas’ın yaklaşımı, demokrasinin tahakkümden, iktidardan azade iletişim koşullarını gerektirdiği görüşünde temellenir. Habermas’ın siyasal görüşü sınırlandırılmamış bir kamusal alanda bireylerin, toplumların nasıl yönetilmesi gerektiği hakkındaki rasyonel tartışmada demokratik bir konsensüse ulaşmaya çalışmak olarak ifade edilebilir (Best, 1995: 150).

Habermas’ın sistem (devlet) ve yaşamdünyasını (sivil toplum) birbirine dışsal iki ayrı, farklı varlık olarak ele aldığı yukarıda vurgulamıştık. Sivil toplum kavramının tarihselliğine hızlıca bir bakışla sivil toplum ve devlet kavramları ve aralarında ilişkinin Marx ve Gramsci ile birlikte farklı bir nitelik kazandığı söylenebilir. Sivil toplum ve devlet bu iki düşünürle birlikte artık birbirine dışsal olarak kavranıp kuramsallaştırılmıyordu. Hegel’le birlikte, Marx ve Gramsci sivil toplumun politik karakterini ortaya koydular. Bu alanın, sınıf yapısını, iktidar ilişkilerinin deneyimlendiği bir eşitsizlikler alanı olduğunu gösterdiler. Marx ve Gramsci, devleti sınıf mücadelelerinin,

iktidar ilişkilerinin yaşandığı, çatışma, çelişki, eşitsizlik alanı olarak nitelenen sivil toplumun üstünde ve dışında konumlandırmadılar. Habermas ise sivil toplum ve devleti birbirinden ayırıp, sivil toplumun kalbine uyum, anlaşma kavramlarını yerleştirip kavramın post-politikleşmesine, politik karakterinin yitirmesine kapı araladı. Böylece, Habermas, kavramın analitik bir kategori olmaktan çıkarılmasına, etik bir ideal, toplumsal düzen tasarımının başucu kavramına dönüştürülmesine katkı yaptı. Yaşamdünyasını sömürgeleştiren devlet (bürokratikleşme) ve ekonominin (metalaşma) mantığından ayrı olan iletişimsel etkinlik alanının genişletilmesi mücadelesi normatif ideal olarak sivil toplum görüşüne dayanır. Kendinde bir amaç, dolaylanmamış bir özne olarak anlaşılabilir sivil toplum devletten özerk, kendi kendini yaratan gönüllü örgütlülüğe dayanan toplumsal yaşam alanı olarak demokratik bir mevziye dönüşür. Sivil toplum devletin ve ekonominin istilasına karşı özgürlük, eşitlik ve demokrasi alanı olarak kavranır. Devlet ve devlet-olmayan karşıtlığından bağıni koparamayan bu sivil toplum görüşü modern toplumlarda iktidarın, hegemonyanın işleyiş biçimlerini anlamak için gerekli araçları sunmaktan uzaktır. Sivil toplum devlete, siyasal topluma bir tehdit olmak bir yana bizzatlı devlete yardım eder.² Habermas, sivil toplumu, müzakere süreçlerini, kamusal tartışmayı içine yerleştirdiği yaşamdünyasında var olan hiyerarşik ilişkileri ve iktidar ilişkilerini kavramsallaştırmaz. Yaşamdünyası farklılıkların yer almadığı barışçıl homojen bir mekana dönüşür.³

3. İDEAL KONUŞMA DURUMU VE MÜZAKERECİ DEMOKRASİ

İletişimsel ussallık ve kamusal tartışma, ideal konuşma durum kavramlarına dayanarak Habermas, demokratik meşruiyetin prosedürel açıklamasını müzakereci (deliberative) siyasetle birleştiren bir demokrasi modeli geliştirir. Müzakereci siyasetin prosedürel modelini hem liberal hem

² Siyasal kuramda, özel olarak sivil toplum ve devlet meselesinde, Hegel, Marx ve Gramsci üzerine çok kapsamlı bir literatür söz konusudur. Bu yazının doğrudan konusu olmadığı için bu üç düşünür tartışılmayacaktır. Tartışma için bkz: ACAR-SAVRAN, G. (2003) *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx*, Belge, İstanbul. CHANDHOKE, N. (1995) *State and Civil Society: Explorations in Political Theory*, Sage, Londra. KAVIRAJ S ve KHILNANI S. Der. (2001) *Civil Society: History and Possibilities*, Cambridge University Press, Cambridge. NEOCLEOUS, M. (1996) *Administering Civil Society: Towards a Theory of State Power*, Macmillan, Londra. YETİŞ, M. (2003) Marx ve Sivil Toplum, *Praksis*, 10, 35-72.

³ Yaşamdünyası ve sistem ikiliğine dayanan Habermas'ın bu analizi bir yerde Türkiye'de devlet, demokrasi, sivil toplum yazınıyla önemli benzerlikler gösterir. Yaşamdünyası-sistem ikiliği, devlet-toplum, merkez-çevre, demokrasi-bürokrasi ikiliklerini andırmaktadır. Benzer biçimde bu ikiliklerin ilk terimine olumlu, ikincisine olumsuz özellikler atfedilir. İktisadi-idari sistem (ceberrut-kerim devlet, elit/merkez) ve yaşamdünyasının demokratik ethosu (demokrasi, halk/çevre) arasındaki ikilik Türkiye'deki merkez-çevre ortodoksisinin siyasal dağarcığıyla örtüşür.

de cumhuriyetçi modellere alternatif olarak sunar. Müzakereci siyasetin merkezi iddialarından biri siyaset alanının çıkarların birikmesinin, toplanmasının ötesine genişletilmesi gerekliliğidir. Bu model, çıkarların birikmesine dair klasik liberal modelin nicelliğinden ‘daha fazla siyaset’ gerektirir. Müzakereyi içeren cumhuriyetçi modelden farklı olarak müzakereyi etik konsensüse ulaşma hedefi etrafında konumlandırmaz (Flynn, 2004: 437-443).

Habermas’ın müzakereci demokrasi ve siyaset modeli kamusal konuşma ve tartışmaya dayanan ideal konuşma durumu ve iletişimsel eylem kuramı üzerinde temellenir. Bu model liberal demokrasinin meşruiyet anlayışını ve yaşadığı krizi aşmaya yönelik bir yaklaşımdır. Bu krizin ancak aktif yurttaş katılımı, sivil toplum, kamusal tartışma aracılığıyla aşılabileceğini önerir. Habermas’a göre, “yapılması gereken, devlet erkleri arasında değil, toplumsal entegrasyonun değişik kaynakları arasında yeni bir denge kurulmasıdır. Hedef artık kapitalist doğrultuda özerkleşmiş egemenlik sisteminin ‘ilgisi’ değil, sistemin emredici kiplerinin yaşam dünyası alanlarına dönük sömürgeleştirici tecavüzlerine set çekilmesidir” (Habermas, 2002: 41). Bu set çekme işlemi, yurttaşları karar alma süreçlerinden, siyasetten dışlayan bir temsil sistemine dayanan liberal siyaset ve demokrasi modelinin katılmayı takvime, meşruiyeti periyodik seçimlere indirgeyen tasarımı, pratiği aracılığıyla gerçekleştirilemez. Bunu sağlayacak olan herkesin özgür ve kısıtlamasız biçimde katılacağı kamusal tartışmaya, diyaloga, müzakereye dayanan müzakereci demokrasidir.

Çağdaş Anglo-Amerikan siyasal düşüncesinde müzakereci demokrasi kuramlarının canlanmasına tanık olmaktadır. Bu kuramların tümü tarafından paylaşılan temel ilke kamusal argümantasyon (tartışma) ilkesidir. Bu ilkeye göre, genel bir normun meşruiyeti, bu normun etkilediği tüm kişiler arasında rasyonel ve kamusal diyalog süreci sonucunda oluşacak mutabakat temeline dayanmalıdır. Bu türden bir diyalog bazı koşullar altında ideal olarak demokratik meşruiyet zeminine oturacaktır.

Müzakereci demokrasi modelinin savunucularından Seyla Benhabib’e göre, demokratik toplumlarda meşruiyet, ortak ilgi alanını oluşturan meseleler hakkında herkesin katıldığı özgür ve kısıtlamasız kamusal müzakereden kaynaklanmalıdır. Benhabib’e göre, bu modelin temeli, bir kolektivitinin refahını etkileyen kararların, ahlaki ve siyasal bakımdan eşit bireyler arasındaki özgür ve rasyonel bir müzakere usulünün sonunda alınması ilkesinde yatar. Müzakereci demokrasi modeli, bir yönetim biçimindeki karar alma süreçleri açısından meşruiyete ve rasyonelliğe ulaşmanın gerekli koşullarından söz eder. Söz konusu yönetim biçimindeki kurumlar, herkesin ortak çıkarı olarak görülen şeyin, özgür ve eşit bireyler arasında rasyonel ve adil biçimde yürütülen kolektif müzakere süreçlerinden kaynaklanacak biçimde düzenlenmelidir (Benhabib, 1994: 26-31). Normlar

ve kurumsal düzenlemelerin geçerlilik şartı, bunlar üzerinde sonuçlarından etkilenen herkesçe mutabık kalınmasıdır.

Benhabib'e göre, ancak sonuçlarından etkilenen herkesin üzerinde anlaşacağı genel davranış kurallarının ve kurumsal düzenlemelerin yani normların geçerli diğer bir deyişle ahlaki açıdan bağlayıcı olduğu söylenebilir. Bu anlaşmaya da şu özellikleri taşıyan bir müzakere sonucunda varılmış olmalıdır veya ideal konuşma durumunun (ideal speech situation) dört koşulu şöyledir: 1) Böyle bir müzakereye katılım, eşitlik ve simetri normlarına göre düzenlenir; konuşma edimlerini başlatma, soru sorma, sorgulama ve tartışma açma bakımından herkes aynı fırsatlara sahiptir. 2) Herkesin belirlenen konuşma normlarını sorgulama hakkı vardır (ilk ikisi simetri). 3) Herkesin söylem usulünün kuralları ve bunların uygulanma veya yürütülme tarzı hakkında savlar ortaya atmada eşit hakkı vardır. 4) Dışlanan kişi ya da grup, önerilen söz konusu normdan dolayı olumsuz olarak etkilendiğini gerekçeli olarak gösterebildiği sürece, baştan konuşmanın gündemini ve katılımcıların kimliğini sınırlayan kurallar yoktur (son ikisi karşılıklılık). İdeal konuşma durumunun simetri koşulu, yalnızca konuşma edimlerine ve bunların uygulanmasını yürüten koşullara atıfta bulunurken, karşılıklılık koşulu ise mevcut eylem bağlamına atıfta bulunur ve bir yandan hakiki olmama ve iki yüzlülük, öte yandan eşitsizlik ve boyun eğme durumlarının askıya alınması gereklidir. İdeal konuşma durumu, katılımcıların söylem esnasında izlemesi gereken bir dizi kuralı (simetri koşulu) ve kendi aralarında kuracakları bir dizi ilişkiyi (karşılıklılık koşulu) tarif eder; ama bu durum, ulaştıkları mutabakat yalnızca daha iyi kanıtın gücüne bağlı olarak rasyonel olarak güdülenmişse mümkündür (Benhabib, 1994: 26-31; 1986: 285; Cohen ve Arato, 1992: 347-348).

Habermasçı siyaset, araçsal ve iletişimsel ussallık arasındaki ayrım, iktisadi ve siyasal güçlerin yaşam dünyasını sömürgeleştirmesinin eleştirisine, kamusal alan içinde daha büyük demokratik katılımı başlatabilecek olan iletişimsel eylemin arta kalan artıklarından kurtulma çabasına ve bilimin etik ve siyaset üzerindeki hegemonyasına meydan okuyan moral-pratik ussallığı geliştirme projelerine bağlıdır. Toplumsal çatışma, hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerini aşan konsensüse dayalı bir topluluk yaratmak isteyen Habermas mücadele ve çatışma biçimlerini kabul eder fakat dilin temel olarak açık, samimi, hakiki iletişime ve anlaşmaya varmaya doğru yöneldiğini iddia eder (Best, 1995: 178-179).

Habermas'ın düşüncesinin ve toplum tasarımı ana kavramlarına (iletişim, demokrasi, sivil toplum, kamusal alan) işlerlik kazandıran temel bir varsayım, normatif bir ideal söz konusudur. Michel Foucault'nun düşüncesi tam da bu noktada anlamlı hale gelmektedir, Habermas'ın normatif olanın izini sürdüğü alana Foucault iktidarı yerleştirir.

4. MICHEL FOUCAULT: İKTİDAR, DEVLET VE YÖNETİMSELLİK

Habermas'tan farklı olarak Foucault'da iktidar ve iktidar ilişkileri kavramları, kurumlardan kaynaklanıp oradan toplumsal gövdeye yayılan sabit bir merkeze (sisteme) sahip olarak düşünülmez. İktidar, dağılmış, çoğul, belirlenmemiş, başkalaşabilen, toplumsal gövdede kök salmış toplumun yerel ve kılcal alanlarında işleyen üretken, öznesiz bir ağıdır. İktidar ve iktidar ilişkileri formel siyasetin yüzeyinin, sınırlarının ve 'baskıcı' makro yapıların, siyasal kurumların ötesinde tam da gündelik hayatın dokusunda, Habermas'ın müzakereci demokrasi tasarımının zemini olan 'yaşamdünyası'nda konumlandırılır.

Habermas'ın sistem kavramı çerçevesinde merkezileştirdiği iktidar Foucault için, bir kurum ve yapı, bazılarının baştan sahip olduğu belirli bir güç değil, belli bir toplumda karmaşık bir stratejik duruma verilen addır. İktidar ilişkileri, Habermas'ın yaşamdünyası'ndaki ilişkilere dışsal bir güç değil onlara içkindir. Dolayısıyla, iktidar her yerdedir; her şeyi kapsadığından değil, her yerden geldiğinden ötürü her yerdedir (Foucault, 1978: 93-94). İktidar, merkezi bir konumdan, yekpare bir kurumdan kaynaklanmaz. İktidar, egemen siyasal failin veya gücün (kral, devlet, halk, egemen sınıf, sistem) sahip olabileceği bir şey değildir. Ona göre, yapılması gereken, iktidarı, sınırları hukuksal hükümler ve devlet kurumu tarafından çizilmiş yasa ve yasaklama kavramları etrafında örgütlenmiş Leviathan modelinin ötesine geçmek ve iktidarın analizini, tahakküm teknik ve taktiklerinden hareketle yapmak (Foucault, 2005b: 111) ve siyaset teorisinde kralın kafasını uçurmaktır (Foucault, 2005a: 72). Foucault iktidarı, Habermas'ın demokrasinin izini sürdüğü yerden, 'iktidarın mikrofiziği' dediği mikro düzeyden başlayarak yukarıdan aşağıya değil aşağıdan yukarıya doğru çözümler. Verili bir zaman ve toplumdaki güç ilişkilerinin genel bir matrisi olarak düşünülen iktidarı kendi maddiliğinde, gündelik yaşamdaki işleyişinde anlamak istiyorsak mikro-pratikler düzeyinin ötesine geçilmesi gerektiğini önerir (Smart, 1983: 83; Dreyfus ve Rabinow, 1982: 185-186).

Problemini insanlar (kendilerini ve diğerlerini) hakikat üreterek nasıl yönettikleri hususunu anlamak olarak tanımlayarak (Foucault, 1991: 79) Foucault burada 'nasıl' sorusunu sorar. İktidar metafiziği ya da 'ontolojisi'nden kaçmak adına iktidar nedir, nereden gelir sorularına yanıt aramaz. İktidarın 'nasıl'ını inceler. Yanıtlamaya çalıştığı soru, 'bazıları niye tahakküm kurmak istiyor? Neyin peşindeler? Genel stratejileri nedir?' sorusu değil; 'tabi kılma prosedürü düzeyinde ya da bedenleri tabi kılan, hareketleri yöneten, davranışları yönlendiren sürekli süreçler düzeyinde, tam o anda, işler nasıl olup bitiyor?' sorusudur (Foucault, 2005b: 106; 2005c: 69). Foucault, genel bir iktidar kuramı sunmaz, toplumsal yapı içinde iktidarın işleyiş biçim ve mekanizmalarına, iktidarın nasıl çalıştığına odaklanan iktidar

tematığı (analytics) sunar. Devleti olanaklı kılan iktidar pratiklerini inceler. İktidarın kökeninin, kaynağının veya buna sahip olan bir failin peşine düşmez, bunları aramaz. Böylece, yönetim tematığı ve nasıl (yönetiyoruz ve yönetiliyoruz) sorusuna öncelik veren iktidarın nasıl çalıştığına bakan yönetimselliğe (governmentality) geçer. Habermas'ın birbirinden ayırdığı alanları, Foucault yönetim ve yönetimsellik kavramları aracılığıyla, devletin makro-düzeyiyle (toplum, nüfus, iktidar teknolojileri) iktidarın mikro düzeyini (birey, beden, benlik teknolojileri) birleştirmeye çalışır.

Foucault, iktidara dair bütün olguları devletten türetmenin hatalı olduğunu söylerken kast ettiği şey devletin önemsiz oluşu değil iktidar ilişkileri analizinin devletin sınırlarını aşması gerekliliğidir. İktidar ilişkilerinin devletin sınırlarını iki anlamda aştığını düşünür; ilk olarak, devlet bütün gücüne rağmen bütün fiili iktidar ilişkileri alanını işgal edebilecek güçten yoksundur. İkincisi, devletin ancak zaten var olan iktidar ilişkileri temelinde işleyebilmesidir. Devlet, bedeni, cinselliği, aileyi, akrabalığı, bilgiyi, teknolojiyi, vb. kuşatan bir dizi iktidar ağı karşısında üstyapısal konumdadır (Foucault, 2005a: 73, 2005e: 43). Foucault daha sonra, 'Özne ve İktidar' başlıklı makalesinde, devletin sadece iktidarın uygulanma biçimi ya da yerlerinden biri – en önemlisi olsa bile – olmadığını, tüm diğer iktidar ilişkisi türlerinin bir biçimde devlete gönderme yaptığını söyleyecektir. İktidar ilişkilerinin devletten türediğini iddia etmeyip, iktidar ilişkilerinin giderek devletleştiğini savunacaktır (Foucault, 2005c: 79).

Foucault burada devleti yönetim problematığı içine oturtmaktadır. Devlet her zaman önceden var olan bir nesne olarak değil, maddi bir yapı, düşünme biçimi ve yaşanan ve cismanileşen bir deneyim olarak düşünülmektedir. Devlet, siyasal stratejilerin ve toplumsal iktidar ilişkilerinin bir etkisi ve aracı olarak tasavvur edilir. Devlet, siyasal eylemden önce var olan homojen, istikrarlı bir aktöre indirgenmediği müddetçe stratejilerin bir *etki*'sidir. Devlet önceden var olan ve siyasal süreci belirleyen bir köken-özne olarak oldubitti biçimde varsayılmaz (Lemke, 2007: 48-53). Devlet özgül ve kesintili (discontinuous) bir gerçekliktir (Foucault, 2008: 5). Devletin özü yoktur. Habermas'tan farklı olarak, devlet ne evrenseldir ne de iktidarın özerk bir kaynağı olarak görülür. Daimi devletleşmenin (statification) etkisi, profili, hareketli biçimlenmesidir. Kalbi yoktur, sadece iyi veya kötü hisleri olmaması nedeniyle değil aynı zamanda içerisi (interior) olmaması nedeniyle bir kalbi yoktur. Devlet, çoğul yönetimsellikler rejiminin mobil bir etkisinden başka bir şey değildir (Foucault, 2008: 77). Devlet kendi işlerliğini olanaklı kılan çok sayıda iktidar ilişkisinin kodlanmasından meydana gelir (Foucault, 2005a: 73). Maddi ilişkilerin, pratiklerin bileşiminin sonucu olan devlet stratejik eylemin alanı olarak görülür. Dolayısıyla, bakılması gereken yer, devletin genel, global biçimi değil, çoğul noktalarda uygulanması biçimleridir.

Foucault'nun Habermas'tan farklılaşmasını özellikle, nüfusu ve topraksal (teritoryal) bir bütünü yönetme işinin sadece devlet tarafından yapılmadığı hususundaki ısrarı üzerinden de izleyebiliriz. Yönetimin, nüfus boyunca yayılmış, Habermas'ın demokratik potansiyeller atfettiği, kamusal ve özel kurumlar, failer aracılığıyla yerine getirildiğini savunur. Dolayısıyla, yönetme işi sadece devletin eylemleriyle sınırlandırılmaz. İşverenler, gönüllü ve mali kuruluşlar vs. kısaca şimdi sivil toplum denilen alanın unsurları olan diğer kurumlar, failer devrededir. Nüfus ve topraksal birlik üzerinde iş başında olan devlet siyasal iktidarın tek merkezi değildir.

Devletin yönetimi, her tarafa yayılmış ve heterojen bir etkinliktir. Devleti merkezileştiren siyasal iktidar kavramsallaştırmasına karşıt biçimde yönetimin merkezleri çoğullaşmaktadır. Söylemlerin ve yönetim tekniklerinin karmaşık ve mobil bir bileşkesi olan modern devletin kendisini oluşturan karmaşık kurumlar, örgütler ve aygıtlar arasında biçimlenen ilişkilere dayanarak yönetmektedir (Hindess, 2005: 390-393; Rose ve Miller, 1992: 176-178). İktidar, yönetim Habermas'ın terimleriyle sadece sistem alanında değil yaşamdünyası düzeyinde de işlemektedir.

Habermas'ın iktidarı devlette merkezileştiren anlayışından farklı olarak Foucault'da yönetim, insanlara rehberlik etme, onların davranışlarını biçimlendirme, yöneltme, yönlendirme, yönetme çabalarının bütünü içerir (conduct of conduct). Yönetim, insanlara birtakım yasalar dayatmak değil; tersine şeyleri yönlendirmektir. Yani şeyleri, birtakım araçlarla şu ya da bu ereğe ulaşabilecek bir şekilde düzenlemektir (Foucault, 2005d: 276). Yönetim sözcüğü sadece siyasi yapıları ya da devletlerin yönetilmesini anlatmakla kalmaz, aynı zamanda bireylerin ya da grupların davranışlarına nasıl yön verilebileceğini (çocukların, zihinlerin, toplulukların, ailelerin, hastaların yönetilmesi) gösterir (Foucault, 2005c: 74-75; 2008: 1-2). Yönetim, sadece kendimizi ve diğerlerinin davranışlarını belli ilkeler ve amaçlar ışığında yönlendiriyor oluşumuzu, onlar üzerinde nasıl otorite uyguladığımızı içermez, aynı zamanda devlet ve nüfus gibi soyut varlıkları nasıl yönettiğimizi içerir. Yönetim, bir dizi teknik ve bilgi biçimi kullanarak arzularımız, amaçlarımız, çıkarlarımız, inançlarımız aracılığıyla çalışarak davranışlarımızı biçimlendirmeye çalışan çeşitli, çoğul otoritelerin ve failerin üstlendiği hesaplanmış ve rasyonel bir etkinliktir (Dean, 1999: 11-12). Yönetim kavramı, yönetime dair modern sistemleri, devlet ve devlet-dışı otoriteler arasındaki karmaşık ilişkiler setine işaret ederek (Rose, 1996: 41-42; 1999: 16) devleti ve toplumu yönetmeyi aynı işlemin farklı veçheleri olarak kavrayarak hakim sivil toplum söylemi ve Habermas gibi devlet toplum ikiliğine düşmez.

Sorunsallaştırıcı bir etkinlik olarak yönetim, rasyonelitetler, teknikler ve prosedürler aracılığıyla temas edilecek, ele alınacak sorunu olanaklı kılar ve belli stratejiler önerir. İktidar teknikleri ve siyasal programlar gerçekliği

yönetilebilir, programlanabilir biçimler olarak oluşturur. Yönetilmeye çalışılacak alanın (örneğin sosyal politika) öncelikle yönetilmeye uyumlu hale getirilmesi gerekir. Yönetilecek alan, alanın kavramları, sınırları, özellikleri tanımlayıp (bilgi) özgül hale getirilmelidir. Böylece, bu alan, alanın aktörleri tarafından düşünülebilir, değerlendirilebilir, siyasal olarak hesaplanabilir, programlanabilir bir hale gelir, hakikat rejiminin menziline girer. Yönetimselliğin nesnesi haline gelir.

5. YÖNETİMSELLİK

Yönetimsellik (governmentality) kavramı ile Foucault, bireylerin ve kolektivitelerin yönetilmesini amaçlayan pratik alanlarına ve idare (conduct) biçimlerine dikkat çeker. Bu kavramla Foucault, iktidarın mikrofiziği kavramını toplumsal makroyapılara ve devlet olgusuna doğru genişletir. Yönetimi yapısızlaşmış bir süreç olarak gören yönetimsellik literatürünün paylaştığı genel ilke devleti, iktidarın merkezileşmiş yeri olarak ayrıcalıklı kılınmasının reddedilmesidir. Habermas'ın yaşamdünyası-sistem ikiliğinden hareketle türettiği demokratik kamusal alan Foucault için normatif ve pürüzsüz değil, iktidar ve çelişki yüklüdür.

Foucault'ya göre, yönetimsellik “hedefi nüfus, temel bilgi biçimi ekonomi politik ve esas teknik araçları güvenlik aygıtları olan bu çok spesifik; ama karmaşık iktidar biçiminin uygulanmasını sağlayan kurumlar, prosedürler, analizler ve düşünceler, hesaplar ve taktiklerden oluşan bütün”dür (Foucault, 2005d: 285). Yönetimin nihai amacı nüfus, nüfusun sağlığı, refahı, koşullarının iyileştirilmesi, zenginliğinin, yaşam süresinin, sağlığının, vb. artmasıdır. Temel mekanizması ise güvenlik aygıtlarıdır (Foucault, 2005d: 282).

Yönetimsellik, nüfusun refahı, sağlığı ve mutluluğunu bilme ve yönetme çabalarında cismanileşen düşünme ve eylemde bulunma biçimleri olarak siyasal rasyonalitelerde somutlaşır. Siyasal rasyonaliteler yönetilen gerçekliği basitçe “sunan, temsil eden” safi, tarafsız bir bilgi değildir. Siyasal rasyonaliteler, dışsal bir kerte değildir, içinde iktidarın uygulanmasının “rasyonel” hale getirildiği söylemsel bir alan yaratılmasını sağlayan yönetimin bir ögesidir. Yönetimsellik kavramı iktidar teknikleri (kurumlar, pratikler) ve bilgi formlarının (rasyonaliteler, söylemler) karşılıklı olarak kurulduğunu gösterir (Lemke, 2001: 191; 2002: 50-56).

Günümüzde daha önemli olan şey “devletin toplumu tahakküm altına alması veya toplumun devletleşmesi değil, devletin yönetimselleşmesidir” (Foucault, 2005d: 286). Foucault, Habermas'ın yaşamdünyasının sömürgeleşmesi tezine paralel fakat farklı bir tez ileri sürer. Habermas'tan farklı olarak iktidar ilişkileri alanını devlet formuna indirgemez, bu formun stratejik bir alan olan devlette nasıl yoğunlaştığını gösterir. Foucault, modern devletin iktidarın merkezi yeri olarak sabitlenmesine karşı çıkar ve devletin

kendisini yekpare bir kurum veya aygıt olarak değil yayılmış pratikler seti olarak görür. Bu merkezlessiz, yayılmış pratikler seti özgürlük alanı olarak tasavvur edilen sivil toplumla (yaşamdünyası) özdeşleştirilen alanlarda işler. Tam da bu nokta iki düşünürün karşı karşıya geldiği zeminlerden biri olan neoliberal iktidar tarzının ele alınmasına kapı aralar.

6. NEOLİBERAL YÖNETİMSELLİK

Neoliberalizmle birlikte yönetimselliğın icra edildiği zemin, yer iktidarın yekpare imgesi olarak devletten özerkleşmekte, heterojenleşmekte, birçok ayrı işleve bölünmekte, küresel, bölgesel, yerel düzeylerde iş gören birçok farklı faile (şirketler, kamusal ve özel kurumlar ve hükümet dışı birimler, sivil toplum örgütleri) havale edilmektedir. Yönetimin neoliberal biçimleri, bireyleri onlardan sorumlu olmaksızın yönlendirecek ve kontrol edecek, uzaktan yönetecek, daha dolaylı iktidar teknikleri geliştirir. Bu, önceki dönemin (refahçılık) siyasal rasyonalitesinden, iktidar tekniklerinden, programlarından (sosyal güvenlik, vergi rejimi, istihdam) yurttaşlı toplumsal düzene bağlayan mekanizmadan bir kopuş anlamına gelmektedir.

Klasik liberalizmden ve onun bireyinden (homo economicus) farklı olarak, neoliberalizm yönetimin rasyonelliğini bireylerin rasyonel eylemlerine bağlar. Referans noktası artık önceden verilmiş insan doğası, yönetimin eylemlerini düzenleyen ve sınırlayan hepimizin saygı duyması gerektiği doğal bir özgürlük değildir. Yeni ilke, ekonomik-rasyonel bireylerin rekabetçi ve girişimci davranışlarında somutlaşmaktadır (Lemke, 2001: 200; Rose, 1996: 50-61; Gordon, 1991; Burchell, 1991). Neoliberal dönemin temel niteliği, girişim formunu bütün davranışlara genişletilmesi ve bu kültürün teşvik edilmesidir (Burchell, 1996: 29; Lazzarato, 2009). Neoliberal yönetim artık toplum aracılığıyla yönetmeye çalışmaz, bireysel yurttaşların düzenlenmiş seçimleri aracılığıyla yönetmeye çalışır. Habermas'ın yaşamdünyasının sisteme, sivil toplumun devlete karşı güçlenmesi olarak okuduğu bu ilişki ve süreçler bütünü Foucaultcu perspektif içinde iktidar ilişkilerinin neoliberal yeniden biçimlenmesi, yapılandırılması deneyimidir. Bu yeniden biçimlenme içinde bireyler, kendi kendini gerçekleştirme ve kendi kendini tatmin eden seçim ve arzularının özneleri olarak kurulurlar. Bireyler kendi özgürlükleri aracılığıyla yönetilirler (Rose, 1996: 41; Foucault, 2005c: 75).

Neoliberal yönetimsellik söylemi, rasyonalitesi ve pratiği içinde, insanlar, kendi kendini gerçekleştirme sürecinde aktif seçimler yapan, yaptıkları seçimlerin girişimci özneleri olarak kodlanıp, kendi kendini harekete geçiren özneler olarak teşvik edilirler. Neoliberal yönetim tarzı girişimci, riski yöneten, ihtiyat, sorumluluk sahibi aktif yurttaşın iktidarını canlandırmaya dayanmaktadır. Yeni özne, "yaşam kalitesini yaptığı seçimlerle arttıran aktif birey"dir (Rose, 1996: 57). Neoliberal yönetimsellik artık toplum yoluyla değil özerk toplumsal aktörlerin (vatandaş, tüketici, girişimci,

işveren, yönetici vb. gibi sivil toplumun, yaşamdünyasının öznelinin) düzenlenmiş tercihleri aracılığıyla yönetmeye çalışır. Bireysel özneyi ve diğer toplumsal birliktelikleri “sorumlu” kılma stratejisi hastalık, işsizlik, yoksulluk gibi toplumsal risklerin üstlenilmesinde bir değişikliği gerektirir. Toplumsal yaşamda bireyler sorunları ‘kendi kendine bakarak’ çözmesi gereken tek sorumlu fail haline getirilir. Lemke’nin ifadesiyle neoliberal yönetim tarzının anahtar özelliği, sorumlu ve ahlaki birey ile iktisadi-rasyonel ihtiyatlı, basiretli aktör olarak birey arasındaki uyumu yaratmasıdır (Lemke, 2002: 59; 2003: 177).

Neoliberal yönetimselliğin yeni öznesi aktif, katılımcı, rasyonel ve sorumlu faildir. Neoliberalizm bireyleri, kendi yaşamlarına girişimci bir biçim vermeleri konusunda teşvik eder. Kendi hayatı üzerinde girişimde bulunarak yaşam kalitesini arttırmaya çalışan aktif, rasyonel, tercih sahibi bireyler inşa etmeye çalışan yönetsel tekniklere dayanan neoliberal yönetim tarzı, bireyleri ve kolektif aktörleri kendi özgürlükleri yoluyla doğrudan baskı ve müdahaleye başvurmaksızın uzaktan yönetmeye çalışan bir siyasal rasyonalitedir (Rose, 1996; 1999). Kamusal refah ve sosyal güvenliği gözden çıkaran neoliberalizm yönetim rasyonalitesine uygun olarak piyasada rekabetin belirlediği özel sigortayı, sağlığı, barınmayı teşvik eder. Özgürlük, rekabet, bireysel seçim, özerklik, birlikte başarıma, girişimcilik diliyle donatılan yönetim teknikleri refahçı kapitalizmin ‘toplumsal’ yurttaşından vazgeçer, seçim yapan, özgür yurttaşı kurmaya çalışır.

Bu özellikleriyle öne çıkan neoliberalizm, toplumsalın, toplumsal olanın sonu veya ölümü demek değildir. Toplumsal olan hala bilgi, müdahale, pratikler ve kurumlar alanı olarak yönetimin nesnesi ve hedefidir. Neoliberal yönetim tarzı toplumsalı değil toplumsalın refahçı biçimini sorunsallaştırır (Dean, 1999: 193). Neoliberalizm hedef olarak sadece ekonomiyi değil toplumu alır. Bütün pratikler (sağlık, güvenlik, refah ve eğitim vb.) iktisadi olanın tikel bir imajına göre (piyasa) yeniden yapılandırılır (Rose, 1999: 146).

Yönetim zihniyeti, neoliberalizmi sadece ideolojik bir retorik veya siyasal-iktisadi bir gerçeklik olarak değil zaten var olan bir toplumsal gerçekliği yaratmaya çalışan siyasal bir proje, siyasal bir rasyonalite olarak ele alır. Bunu yapmaya çalışarak sadece bireylerin değil, devletin, kamu kurumlarının, şirketlerin sorumlu, esnek ve özerk olması gerektiğini telkin eden neoliberal uyumu ifşa eder (Lemke, 2002: 60; 2003: 178).

SONUÇ

Siyasal iktidarın neoliberal yeniden biçimlendirilmesi, devlet-sivil toplum ikiliği ve dışsallığı içinden düşünen Habermas’ın yaklaşımında demokrasinin, özgürlüğün ve iletişimin gelişmesi, filizlenmesi için derin potansiyeller barından bir süreç olarak görülürken; Foucault’nun yaklaşımı

özgürlük, özerklik yaşamdünyası, gönüllü birliktelikler alanı olarak sunulan alanın bizatihi iktidarın uygulandığı bir zemin olduğunu savunur. Foucault 'sivil toplumun devletten özgürleşmesi' olarak formüle edilen dönüşümden demokrasi türetmez. Habermas'ın müzakereyi, iletişimi, anlamayı, demokrasiyi, katılımı yerleştirdiği zemine Foucault iktidarı, yönetimselliği yerleştirir. Habermas'ın normatif olanın izini sürdüğü, peşine düştüğü ilişkiler ağı içine Foucault iktidarı yerleştirir. Habermas'ın idealleştirdiği zemini Foucault sorunsallaştırır. Habermas'ın yaşamdünyasının sisteme, sivil toplumun devlete karşı güçlenmesi olarak okuduğu bu ilişki ve süreçler bütünü Foucaultcu perspektif içinde iktidar ilişkilerinin neoliberal yeniden biçimlenmesi, yapılandırılması deneyimidir. Çoğulculuğa, aktif yurttaşlığa, uyuma, konsensüse dayalı görüşüyle Habermasçı siyasal dil sivil toplum ve demokrasiyi kendi kendine göndermeye yapan, soyut bir genel iradeye, faile dönüştürerek maddi eşitsizlikleri, farklılıkları, iktidar ilişkilerini kavramsallaştırmaz. Bu siyasal dil, devlet ve sivil toplum ilişkisini ısrarla iki homojen varlığın karşı karşıya geldiği ikili karşıtlığa dayalı düalist bir momente çekmeye çalışır. Sosyo-ekonomik alandaki iktidar ilişkilerini siyaset dışına iten bu sivil toplum ve demokrasi soyutlaması piyasanın tümüyle dizginsiz hale gelmesi ve devletin toplumsal yüklenimlerinden geri çekilmesinin önünü açan neoliberalizmle paralellikler taşır.

Yönetim tarzında yaşanan, gerek dünyada gerek Türkiye'deki literatürde sivil toplumun baskıcı devletten özgürleşmesi, bastırılanın geri dönüşü, demokrasinin gelişmesi olarak tanımlanan bu değişim ('devletin geri çekilmesi'), neoliberal bir yönetim tekniği olarak anlaşılmalıdır. Hali hazırdaki siyasal değişimler devlet egemenliğinin çöküşü olarak değil, çeşitli toplumsal alanlardaki bireysel sorumluluğu, özelleştirilmiş risk-yönetimini, güçlendirme (empowerment) tekniklerini, girişimcilik modellerini teşvik eden ve kurumsallaştıran yönetim formlarının geliştirilmesi olarak anlaşılmalıdır. Günümüzde deneyimlediğimiz şey, ne siyasetin sonu ve siyaset-sonrası (post-politik) bir durum ne de devlet egemenliğinin azalması ve demokrasinin pekişmesidir. Formal tekniklerden enformel tekniklere doğru bir yer değiştirme, toplumsal iktidar ilişkilerinin yeniden yapılandırılması ve yönetimin yanında yeni aktörlerin (sivil toplum örgütleri) ortaya çıkması söz konusudur. Bu dönüşümler devlet-olma durumunda (statehood) ve devlet ve sivil toplum aktörleri arasındaki ilişkilerde temel dönüşümlere işaret eder (Lemke, 2002: 58-59; 2007: 45; Demirovic, 2003).

Yönetimsellik literatürü, devleti bütün kötülükleri kaynağı olarak kodlayan neoliberal yönetim tarzı ve egemen sivil toplum görüşünden farklı olarak sivil toplumu iktidardan muaf bir alan olarak düşünmez. Foucault'ya göre, sivil toplum yönetimi reddeden, iktidara muhalefet eden bir ideolojik kurgu veya ilkel bir gerçeklik değildir. Sivil toplum, yönetim için yaratıcı yönetim tekniklerinin gelişmesinin, sorunsallaştırmanın zeminidir.

Yönetimin hedefi ve nesnesidir. Sivil toplum, devlete ve siyasal kurumlara karşıtlığın kaynağı veya temeli olan tarihsel-doğal olarak verili bir şey, öncelikli ve dolaylımsız (immediate) bir gerçeklik, felsefi bir fikir değildir. Modern yönetsel teknolojinin parçasını oluşturan bir alandır. Devletten ayrı ve kendi başına yaşamaz. Sivil toplum devletin sonu gelmeyen özsel doğasına karşı duran doğal olarak verili bir özgürlük alanı değildir. Yönetimin siyasal teknolojilerinin işlediği bir alandır (Foucault, 2008: 296-297; Ashenden, 1999: 154). Devlete ve siyasal idarenin bürokratik aygıtlarına panzehir olarak düşünülen sivil toplumun kavramsal ve tarihsel olarak siyasal iktidarın uygulandığı belirli bir alandır (Rose, 1999: 169). Siyaset, iktidar tam da yurttaşların özgür ve siyasal olarak aktif özneler olarak oluşturulduğu sivil toplum düzeyinde işler (Cruikshank, 1999: 44).

Demokrasiyi formel-biçimsel bir düzeye sıkıştıran, devletten özerk bir sivil toplumun gelişiminin varlığına dayandıran kapitalist ekonomi ve devletten özerk olan sivil toplum görüşü, tarihi birbirleriyle antagonistik ilişki içinde olan iki homojen varlığın (sistem-yaşamdünyası, devlet-sivil toplum) karşılaşmasına mücadelesine indirger. ‘Öteki’ni anlamının, hoşgörünün, demokratik müzakerenin, çokkültürcülük siyasetinin mekanı olarak sunulması siyaseti siyasetten arındıran (post-politik) bir söyleme dayanan neo-liberal bir demokrasi tasarımına kapı aralar. Bu tasarım içinde yoksulluk, sömürü gibi toplumsal üretim ilişkilerinin, kapitalizmin ürettiği eşitsiz ilişkiler, yapısal sorunlar, mülkiyet ilişkileri gönüllü birliktelik, özgürlük, rasyonalite, müzakere, iletişim yeri olan adeta bir ütopyik alanın (sivil toplum) kapısından içeri giremiyor. Bu demokrasi tasarımı ve sivil toplum söylemi iktisadi alanı sorunsallaştırmadığı, bu konuda semptomatik bir sessizliğe büründüğü için siyaseti siyaset dışına iten bir yaklaşım olarak görülmesi gereklidir. Bu çerçevede içinde, sivil toplumdaki ‘farklılıkların barışçıl oyunu’nda sosyo-politik çatışmanın zemini sınıflar arası mücadeleden kimlik-fark-tanınma mücadelesine doğru bükülür. Sivil toplum, yaşamdünyası içindeki eşitsiz iktidar ilişkilerini, sınıfsal çatışmayı paranteze alan bu konsensüs yönelimli, söz merkezli uyum ontolojisinden farklı olarak iktidar ilişkilerinin sivil topluma için olduğu unutulmamalıdır.

Farklılıkların ve çoğullukların çatışmasız ve antagonizmasız barış içinde bir arada yaşadığı, gönüllü, özerk etkinlik, katılımcı siyasal kültür, hoşgörü, özgürlük, pazarlık, uzlaşma, müzakere ve konsensüs alanı olarak kavramsallaştırılan bir ilişkiler ve süreçler bütünü içinde iktidar ilişkileri teorik bakımdan fiilen hükmünü yitirmektedir. Bu kadar ‘rasyonelleştirilen’ bir alanda iktidar ilişkilerinin izini sürmek olanaksızlaşmaktadır.

KAYNAKLAR

- ACAR-SAVRAN, G. (2003) *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx, Belge*, İstanbul.
- ASHENDEN, S. (1999) Questions of Criticism: Habermas and Foucault on Civil Society and Resistance, Ashenden, S ve Owen, D. (der.) *Foucault Contra Habermas: Recasting the Dialogue Between Genealogy and Critical Theory* içinde, Sage, Londra, 143-165.
- BAXTER, H. (1987) System and Life-World in Habermas's 'Theory of Communication Action', *Theory and Society*, 16(1), 39-86.
- BENHABIB, S. (1986) *Critique, Norm, and Utopia: A Study of the Foundations of Critical Theory*, Columbia University Press, New York.
- BENHABIB, S. (1994) Deliberative Rationality and Models of Democratic Legitimacy, *Constellations*, 1(1), 26-50.
- BEST, S. (1995) *The Politics of Historical Vision: Marx, Foucault, Habermas*, The Guilford Press, Londra-New York.
- BURCHELL, G. (1991) Peculiar Interests: Civil Society and Governing 'The System of Natural Liberty', Burchell, G., Gordon, C. ve Miller, P. (der.) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* içinde, The University of Chicago Press, Chicago, 119-150.
- BURCHELL, G. (1996) Liberal Government and Techniques of the Self, Barry, A, Thomas Osborne ve Nikolas Rose (der.) *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism, and Rationalities of Government* içinde, Routledge, Londra-New York, 19-36.
- CHANDHOKE, N. (1995) *State and Civil Society: Explorations in Political Theory*, Sage, Londra.
- COHEN, J. L. ve ARATO, A. (1992) *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, The MIT Press.
- CRUIKSHANK, B. (1999) *The Will to Empower: Democratic Citizens and Other Subjects*, Cornell University Press, Ithaca.
- DEAN, M. (1999) *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, Sage, Londra.
- DEMIROVIC, A. (2003) NGOs, the State and Civil Society: The Transformation of Hegemony, *Rethinking Marxism*, 15(2), 213-235.
- DEVENNEY, M. (2009) The Limits of Communicative Rationality and Deliberative Democracy, *Journal of Power*, 2(1), 137-154.

- DEVENNEY, M. (2004) *Ethics and Politics in Contemporary Theory Between Critical Theory and Post-Marxism*, Routledge, Londra-New York.
- DREYFUS, H. L. ve RABINOW, P. (1982) *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, The University of Chicago Press, Chicago.
- DRYZEK, J. S. (2000) *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*, Oxford University Press, Oxford.
- FLYNN, J. (2004) Communicative Power in Habermas's Theory of Democracy, *European Journal of Political Theory*, 3(4), 433-454.
- FLYVBJERG, B. (1998) Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?, *British Journal of Sociology*, 49(2), 210-233.
- FOUCAULT, M. (1978) *History of Sexuality Volume I: An Introduction*, Panteon Books, New York.
- FOUCAULT, M. (1991) Questions of Method, Burchell, G., Gordon, C. ve Miller, P. (der.) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* içinde, The University of Chicago Press, Chicago, 73-86.
- FOUCAULT, M. (2005a) Hakikat ve İktidar, çev. Osman Akınhay, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, Ayrıntı, İstanbul, 59-85.
- FOUCAULT, M. (2005b) İki Ders, çev. Ferda Keskin, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, Ayrıntı, İstanbul, 86-117.
- FOUCAULT, M. (2005c) Özne ve İktidar, çev. Osman Akınhay, *Özne ve İktidar*, Ayrıntı, İstanbul, 57-82.
- FOUCAULT, M. (2005d) Yönetimsellik, çev. Osman Akınhay, Ferda Keskin, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, Ayrıntı, İstanbul, 264-287.
- FOUCAULT, M. (2005e) İktidar ve Beden, çev. Işık Ergüden, *İktidarın Gözü*, Ayrıntı, İstanbul, 38-46.
- FOUCAULT, M. (2008) *The Birth of Biopolitics, Lectures At the Collège De France, 1978-79*, Macmillan, Londra.
- GORDON, Colin. (1991) Governmental Rationality: An Introduction, Burchell, G., Gordon, C. ve Miller, P. (der.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* içinde, The University of Chicago Press, Chicago, 1-51.
- HABERMAS, J. (1987) *The Philosophical Discourse of Modernity*, The MIT Press, Cambridge.
- HABERMAS, J. (1990) *Moral Consciousness and Communicative Action*, The MIT Press, Cambridge.

- HABERMAS, J. (1992) Further Reflections on the Public Sphere, Calhoun, C. (der.) *Habermas and the Public Sphere* içinde, The MIT Press, Cambridge, 421-460.
- HABERMAS, J. (1996) *Between Facts and Norms*,: Polity Press, Cambridge.
- HABERMAS, J. (1999) Demokrasinin Üç Normatif Modeli, çev. Z. Gürata, C. Gürsel, Benhabib, S. (der.) *Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması* içinde, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 37-50.
- HABERMAS, J. (2001) *İletişimsel Eylem Kuramı, I-II*, çev. Mustafa Tüzel, Kabalcı, İstanbul.
- HABERMAS, J. (2001b) *‘İdeoloji’ Olarak Teknik ve Bilim*, çev: Mustafa Tüzel, YKY, İstanbul.
- HABERMAS, J. (2002) *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, çev. T. Bora, M. Sancar, İletişim, İstanbul.
- HINDESS, B. (2005) Politics as Government Michel Foucault's Analysis of Political Reason, *Alternatives*, 30, 389-413.
- INGRAM, D. (1987) *Habermas and the Dialectics of Reason*, Yale University Press, New Haven.
- IVES, P. (2004) *Language and Hegemony in Gramsci*, Pluto, Londra.
- IVES, P. (2006) *Gramsci's Politics of Language: Engaging the Bakhtin Circle and the Frankfurt School*, University of Toronto Press, Toronto.
- KAVIRAJ, S ve KHILNANI, S. Der. (2001) *Civil Society: History and Possibilities*, Cambridge University Press, Cambridge.
- LAZZARATO, M. (2009) Neoliberalism in Action: Inequality, Insecurity and the Reconstitution of the Social, *Theory, Culture & Society*, 26(6), 109-133.
- LEMKE, T. (2001). ‘The Birth of Bio-Politics’: Michel Foucault’s Lecture at the Collège de France on Neo-Liberal Governmentality, *Economy and Society*, 30(2), 190-207.
- LEMKE, T. (2002) Foucault, Governmentality, and Critique, *Rethinking Marxism*, 14(3), 49-64.
- LEMKE, T. (2003) Comment on Fraser Rereading Foucault in the Shadow of Globalization, *Constellations*, 10(2), 172-179.
- LEMKE, T. (2007) An Indigestible Meal? Foucault, Governmentality and State Theory, *Distinktion*, 15, 43-64.

- MEADWELL, H. (1994) The Foundations of Habermas's Universal Pragmatics, *Theory and Society*, 23(5), 711-727.
- MOUZELIS, N. (1992) Social and System Integration: Habermas' View, *British Journal of Sociology*, 43(2), 267-288.
- NEOCLEOUS, M. (1996) *Administering Civil Society: Towards a Theory of State Power*, Macmillan, Londra.
- ROSE, N. ve MILLER, P. (1992) Political Power beyond the State: Problematics of Government, *British Journal of Sociology*, 43(2), 173-205.
- ROSE, N. (1996) Governing 'Advanced' Liberal Democracies, Barry, A, Thomas Osborne ve Nikolas Rose (der.) *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism, and Rationalities of Government* içinde, Routledge, Londra-New York, 37-64.
- ROSE, N. (1999) *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge.
- SINTOMER, Y. (1992) Power and Civil Society: Foucault vs. Habermas, *Philosophy Social Criticism*, 18(3-4), 357-378.
- SMART, B. (1983) *Foucault, Marxism and Critique*, Routledge & Kegan, Londra.
- THOMASSEN, L. (2007) *Deconstructing Habermas*, Routledge, Londra-New York.
- VOLOSINOV, V. N. (2001) *Marxizm ve Dil Felsefesi*, çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı, İstanbul.
- WELLMER, Albrecht (1985) Reason, Utopia and the Dialectic of Enlightenment, Bernstein, R. (der.) *Habermas and Modernity* içinde, Polity Press, Cambridge, 35-66.
- YETİŞ, M. (2003) Marx ve Sivil Toplum, *Praksis*, 10, 35-72.